

10

મહાત્માના માર્ગ પર - 2

સવિનય કાનૂનભંગની ચળવળ (1930) :

પૂર્ણસ્વરાજ્ય એમ મળવાનું ન હતું. આ માટે લોકોએ લડાઈમાં ઊતરવું પડશે. અમદાવાદમાં મળેલી કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ પૂર્ણસ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે સવિનય કાનૂનભંગની ચળવળ શરૂ કરવાનો અધિકાર ગાંધીજીને આપ્યો. આ લડતમાં સરકારના અયોગ્ય કાયદાનો વિનયપૂર્વક ભંગ કરવાનો હતો.

દાંડીકૂચ (1930) :

ઈ.સ. 1930માં ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે મીઠાનો કાયદો તોડવા માટે તે યાત્રા કાઢશે. આ સમયે મીઠાનાં ઉત્પાદન અને વેચાણ પર સરકારનો એકાધિકાર હતો. મહાત્મા ગાંધીજી અને અન્ય રાજવાદીઓનું માનવું હતું કે મીઠા પર વેરો લેવો એ પાપ છે, કારણકે તે આપણા ભોજનનો જરૂરી ભાગ છે.

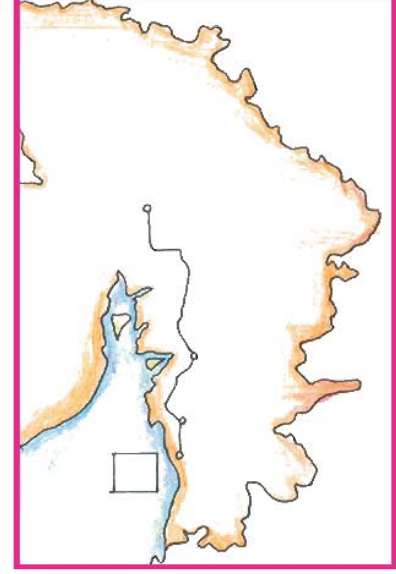
ગાંધીજીએ મીઠાનો અન્યાયી કાયદો તોડવા અમદાવાદના સાબરમતી આશ્રમથી પોતાના 78 સાથીઓ સાથે 12મી માર્ચ, 1930ના દિવસે સવારે દાંડીકૂચની શરૂઆત કરી. કૂચના માર્ગ પરનાં ગામોમાં સભાઓ થતી. ગાંધીજી લોકોને મીઠાના કાયદાનો સવિનયભંગ સમજાવી નવી રીતે સ્વરાજ્ય લડત અને સત્યાગ્રહનું મહત્ત્વ સમજાવતાં. 5 એપ્રિલ 1930ના દિવસે તેઓ દાંડી પહોંચ્યા. બીજા દિવસે સવારે 6 એપ્રિલના રોજ દરિયાકિનારે વિખરાયેલું મીઠું એકઠું કરી, મુઠ્ઠી મીઠું લઈ કાયદાનો ભંગ કર્યો. આ આંદોલનમાં ખેડૂતો, આદિવાસીઓ અને સ્ત્રીઓએ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લીધો. સરકારે શાંતિપૂર્ણ સત્યાગ્રહીઓ પર દમનનો કોરડો વીંઝવા માંડ્યો. હજારો સત્યાગ્રહીઓની ધરપકડ કરવામાં આવી.

10.1 મીઠાના કાયદાનો ભંગ

પ્રવૃત્તિ

1. આપેલા નકશામાં દાંડીકૂચના રસ્તા પર આવેલાં સ્થળોના નામ લખો.
2. અમદાવાદથી દાંડી સુધીનું અંતર કેટલું થાય ? પ્રમાણમાપ જાતે નક્કી કરી માપીને લખો.
3. દાંડીકૂચ ક્યા-ક્યા જિલ્લામાંથી પસાર થઈ હતી ?
4. હાલ ગુજરાતમાં મીઠા ઉદ્યોગનાં કેન્દ્રો ક્યાં-ક્યાં છે ?
5. ગાંધીજી અને તેમના સાથીદારો કેટલા દિવસે દાંડી પહોંચ્યા ?
6. દરરોજ તેમણે કેટલા કિમીનું અંતર કાપ્યું હશે ?

10.2 દાંડીકૂચનો પથ

આટલું જાણો

ધરાસણા ગામ મીઠાના ઉત્પાદનનું મોટું કેન્દ્ર હતું. પછી ત્યાં સત્યાગ્રહ કરવાની ગાંધીજીએ જાહેરાત કરી. ગાંધીજી અને અબ્બાસ તેયબજીની ધરપકડ થવાથી ધરાસણા સત્યાગ્રહની આગેવાની સરોજિની નાયડુએ લીધી. અંગ્રેજ સરકારે આ સત્યાગ્રહ અટકાવવા કૂરતાભર્યા પગલાં લીધાં. 300 જેટલા સત્યાગ્રહીઓ ઘાયલ થયા અને બે મૃત્યુ પામ્યા. આમ છતાં સત્યાગ્રહીઓ જરાયે પાછા ન પડ્યા.

ગોળમેજી પરિષદો :

ભારતને કેવા પ્રકારનું બંધારણ આપવું તથા સુધારાઓ કરવા તેની ચર્ચા કરવા માટે બ્રિટિશ સરકારે ગોળમેજી પરિષદો બોલાવી. પહેલી પરિષદ લંડનમાં મળી. તેમાં કોંગ્રેસની ગેરહાજરીને લીધે તે નિષ્ફળ ગઈ. 1931માં લંડનમાં બીજી ગોળમેજી પરિષદ બોલાવવામાં આવી, જેમાં કોંગ્રેસના એકમાત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજીએ હાજરી આપી. જુદી-જુદી કોમના પ્રતિનિધિઓએ બંધારણના ઘડતરની ચર્ચા વખતે પોતાની કોમ માટે અલગ મતદાનમંડળની માંગણી કરી, આથી ગાંધીજી નિરાશ થયા, કારણકે તેનાથી તો ભારત અનેક

10.3 મહાત્મા ગાંધીજી અને સરોજિની નાયડુ; પેરિસ, 1931

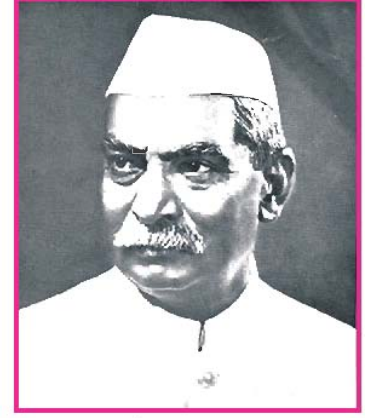
ટુકડાઓમાં વહેંચાઈ જતું હતું. જુદી-જુદી કોમના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે સમાધાન ન થવાથી પરિષદ નિષ્ફળ ગઈ.

1935નો હિંદસરકારનો કાયદો :

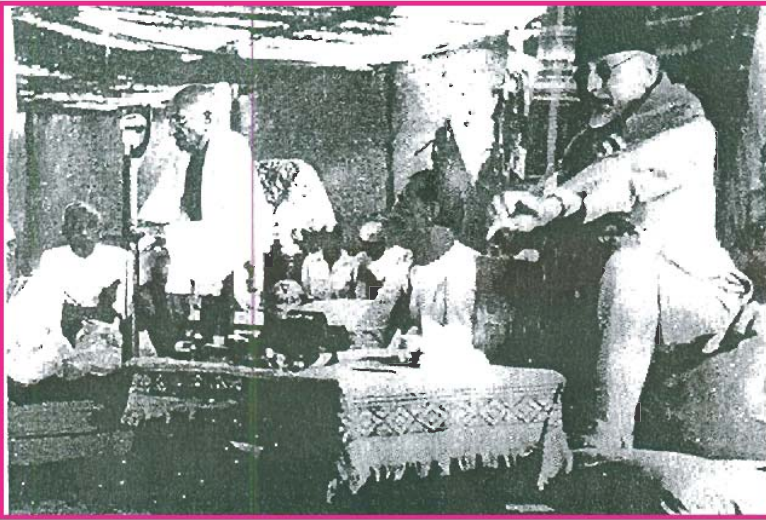
1935ના હિંદસરકારના કાયદા દ્વારા હિંદમાં બંધારણીય સુધારાઓનો બીજો તબક્કો શરૂ થયો. હિંદની રાષ્ટ્રીય અપેક્ષાઓ કરતાં તે ઘણો જ ઓછો હતો.

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના મતે 1935ના કહેવાતા સમવાયતંત્રના ધારામાં સાચું પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય પ્રજાને કે પ્રધાનોને નહિ, પરંતુ ગવર્નરોને આપ્યું હતું.

આ કાયદા અન્વયે ચૂંટણીઓ થઈ. ગાંધીજીએ સૂચવ્યું કે 1935ના બંધારણ પ્રમાણે આપેલી ખાસ સત્તાઓ અને હક ગવર્નરો વાપરે નહિ અને પ્રધાનમંડળની સલાહ મુજબ વર્તવાની તેઓ બાંહેધરી આપે, તો કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળની રચના કરશે. આ અંગે વાઈસરોય અને હિંદી વજીરે સ્પષ્ટતા કરી તેથી કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગે પ્રધાનમંડળની રચના કરી. પ્રાંતીય સ્વરાજ્યનો આ પ્રયોગ લગભગ સવા બે વર્ષ ચાલ્યો. 1939માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું, ત્યારે હિંદને પૂછ્યા વગર જ બ્રિટિશ સરકારે આ યુદ્ધમાં હિંદને જોડી દીધું. પરિણામે તેના વિરોધમાં પ્રધાનમંડળોએ રાજીનામાં આપ્યાં.

10.4 ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ

10.5 મૌલાના આઝાદ અને ગાંધીજી સેવાગ્રામમાં, 1942

મૌલાના આઝાદનો જન્મ મકકામાં થયો હતો. ઘણી બધી ભાષાઓના જાણકાર આઝાદ ઈસ્લામના વિદ્વાન અને બધા ધર્મોની એકતાના હિમાયતી હતા. ગાંધીવાદી આંદોલનોમાં હંમેશા સક્રિય રહેતા હતા.

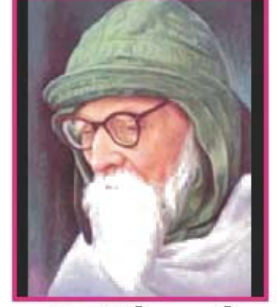
પાકિસ્તાનની માગણી (1940) :

મોહમ્મદ ઈકબાલ અને ચૌધરી રહેમતઅલી જેવા મુસ્લિમ નેતાઓ પ્રચાર કરતા હતા કે હિન્દુઓ અને મુસ્લિમો બે અલગ પ્રકારની રાષ્ટ્રીયતા ધરાવે છે માટે તેઓને બે અલગ રાજ્યોમાં વહેંચવામાં આવે. માર્ચ, 1940માં લાહોરમાં મળેલ મુસ્લિમ લીગના અધિવેશનમાં મુસ્લિમોની બહુમતી ધરાવતા પ્રદેશોના અનેલા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર પાકિસ્તાનની માગણીનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ લીગે પાકિસ્તાનની રચનાને પોતાનું મુખ્ય ધ્યેય બનાવ્યું.

વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ (1940) :

બીજું વિશ્વયુદ્ધ ચાલુ હતું, તેથી સરકારને વધારે મૂંઝવણમાં ન મૂકવા ગાંધીજીએ સામૂહિક સત્યાગ્રહના બદલે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો. વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહી તરીકે ગાંધીજીએ વિનોબા ભાવેની પસંદગી કરી.

1940ના રોજ વર્ધા નજીક પવનાર ગામે વિનોબાએ યુદ્ધવિરોધી ભાષણ આપીને સત્યાગ્રહની શરૂઆત કરી. પાંચમા દિવસે સરકાર દ્વારા તેમની ધરપકડ કરીને તેમને ત્રણ માસની સજા કરવામાં આવી.

10.6 વિનોબા ભાવે

આટલું જાણો

ક્રિપ્સ મિશન, 1942

હિંદને મનાવી લેવા બ્રિટનના વડાપ્રધાન ચર્ચિલે સર સ્ટ્રેકર્ડ ક્રિપ્સને નવી દરખાસ્તો સાથે હિંદ મોકલ્યો. ક્રિપ્સ મિશનની ભલામણોમાં હિંદને વહેલું સ્વશાસન આપવાની અને નવા હિંદી સંઘની રચના કરવાની હતી. પરંતુ હિંદને સ્વાયત્તતા ક્યારે આપવામાં આવશે તેની કોઈ વાતનો ઉલ્લેખ ન હતો. વળી, અલગ પાકિસ્તાનની વાતને પણ આ ભલામણો પોષતી હતી. આથી કોંગ્રેસે તેનો સ્પષ્ટ વિરોધ કર્યો. પરિણામે ચર્ચિલે આ દરખાસ્તોને પાછી ખેંચી લીધી.

વિનોબા પહેલેથી રચનાત્મક કાર્ય કરતા હતા. સત્યાગ્રહી તરીકેના ઉચ્ચ ધોરણો માટે ગાંધીજીને તેમનામાં શ્રદ્ધા હતી.

હિંદછોડો આંદોલન, 1942 :

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી મહાત્મા ગાંધીજીએ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ આંદોલનનો એક નવો અધ્યાય શરૂ કર્યો. તેમણે અંગ્રેજોને ચેતવણી આપી કે તે તાત્કાલિક ભારત છોડી દે. ગાંધીજીએ ભારતીય જનતાને આદેશ કર્યો કે તેઓ “કરેંગે યા મરેંગે”ના સિદ્ધાંત પર અંગ્રેજો વિરુદ્ધ અહિંસાથી સંઘર્ષ કરે. મુંબઈમાં મળેલી કોંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠકમાં 8મી ઓગસ્ટ, 1942ની રાત્રે ‘હિંદછોડો’ નામથી ઓળખાતો ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

ગાંધીજી અને અન્ય નેતાઓની તરત જ 9મી ઓગસ્ટના રોજ ધરપકડ કરવામાં આવી. જેનાથી લડત વધારે ઉગ્ર અને વ્યાપક બની. સમગ્ર ભારતમાં સભાઓ, સરઘસો અને દેખાવો સામાન્ય બન્યા. ખેડૂતો અને યુવાનો આ આંદોલનમાં મોટી સંખ્યામાં જોડાયા. દેશભરમાં સરકારી મકાનો અને તાર-ટેલિફોન માધ્યમો પર હુમલા થયા. સરકારે સામૂહિક ધરપકડ, જપ્તી અને જેલ જેવી દમનની બધી રીતો અજમાવી. આશરે એક

10.7 હિંદછોડો આંદોલન

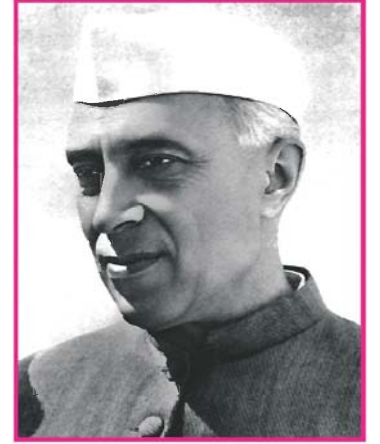
લાખથી વધારે લોકોને જેલમાં પૂર્યા. 1000 લોકો પોલીસની ગોળીઓથી માર્યા ગયા. પરંતુ અંતે આ આંદોલનથી સરકારને ખાતરી થઈ ગઈ કે હવે વધારે સમય તેઓ ભારતની પ્રજા પર શાસન કરી શકવાના નથી.

કેબિનેટ મિશન યોજના (1946) :

બ્રિટનના નવા વરાયેલા વડાપ્રધાન મિ. એટલીએ હિંદને સંપૂર્ણ સ્વશાસન આપવાની જાહેરાત કરી. તેના અનુસંધાને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના ત્રણ આગેવાનોનું પ્રતિનિધિમંડળ ભારત આવ્યું. તેમણે રજૂ કરેલ યોજના કેબિનેટ મિશન યોજના કહેવાય છે. તેમણે હિંદના અગ્રિમ હરોળના નેતાઓ સાથે બેઠકો યોજીને નીચે મુજબની દરખાસ્તો રજૂ કરી.

1. અખિલ હિંદ સમવાયતંત્રની સ્થાપના કરવી.
2. સમગ્ર હિંદના પ્રાંતોને કુલ ત્રણ જૂથોમાં વહેંચવા.
3. હિંદને પોતાનું નવું અને મૌલિક બંધારણ ઘડવાની છૂટ આપવી.
4. બંધારણ ઘડાય ત્યાં સુધી વચગાળાની સરકાર રચવી.

આ પછી યોજાયેલ ચૂંટણીઓમાં કોંગ્રેસે સારો દેખાવ કરીને જવાહરલાલ નહેરુની આગેવાનીમાં વચગાળાની સરકાર રચી. પોતાના પક્ષને મળેલા નબળા પ્રતિસાદથી અકળાઈને મુસ્લિમ લીગે 'સીધાં પગલાં દિન' (16 ઓગસ્ટ, 1946) ઊજવ્યો. તેના કારણે દેશભરમાં કોમી તંગદિલી ફેલાઈ અને ઠેરઠેર કોમી હુલ્લડો ફાટી નીકળ્યાં. જોકે અલગ પાકિસ્તાનની રચના સુધી મુસ્લિમ લીગે નાનામોટા વિદ્રોહ સાથે આ સરકારમાં સ્થાન જાળવી રાખ્યું.

10.8 જવાહરલાલ નહેરુ

વડાપ્રધાન એટલીની હિંદ છોડવાની જાહેરાત (ફેબ્રુઆરી 1947) :

નવી વચગાળાની સરકારમાં લીગે જે વલણ અપનાવ્યું, તેનાથી કોમી એખલાસ જોખમાયું. આવા કટોકટીના સમયે બ્રિટિશ વડાપ્રધાન એટલીએ 20 ફેબ્રુઆરી, 1947ના રોજ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં જાહેરાત કરી કે, બ્રિટિશ સરકારનો મોડામાં મોડું જૂન, 1948 સુધીમાં જવાબદાર હિંદીઓના હાથમાં સમગ્ર રાજ્ય વહીવટ સોંપી ભારત છોડી ચાલ્યા જવાનો ઈરાદો છે. આ જાહેરાતને લીધે મહાત્મા ગાંધી સહિતના લગભગ તમામ હિન્દી નેતાઓ અને લોકોનો ઉત્સાહ વધી જવા પામ્યો. ગાંધીજીએ તો આ જાહેરાતને બ્રિટિશરોનું સૌથી ઉમદા કૃત્ય કહીને આવકારી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ લખો :

- (1) ગાંધીજીએ દાંડીકૃત્ય શા માટે કરી ?
- (2) બીજી ગોળમેજી પરિષદ શા માટે નિષ્ફળ ગઈ ?
- (3) કેબિનેટ મિશનમાં કઈ-કઈ દરખાસ્તો હતી ?

2. ટૂંક નોંધ લખો :

- (1) હિંદછોડો ચળવળ
- (2) દાંડીકૂચ

3. યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી તેના પર ○ કરો :

- (1) સવિનય કાનૂનભંગની લડત અન્વયે કઈ ઘટના બની ?
(અ) વિદ્યાપીઠોની સ્થાપના (બ) દાંડીકૂચ
(ક) જલિયાંવાલા બાગનો હત્યાકાંડ (ડ) બારડોલી સત્યાગ્રહ
- (2) ગોળમેજી પરિષદો કયા સ્થળે યોજાતી હતી ?
(અ) દિલ્હી (બ) મુંબઈ
(ક) લંડન (ડ) લાહોર
- (3) વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહી તરીકે ગાંધીજીએ કોની પસંદગી કરી ?
(અ) વિનોબા ભાવે (બ) સરદાર પટેલ
(ક) જવાહરલાલ નહેરુ (ડ) મૌલાના આઝાદ
- (4) 'કરેંગે યા મરેંગે' સૂત્ર ગાંધીજીએ કઈ લડતમાં આપ્યું ?
(અ) અસહકાર (બ) દાંડીકૂચ
(ક) ચંપારણ (ડ) હિંદછોડો.

4. પ્રોજેક્ટ : શાળાની લાઈબ્રેરીમાંથી ગાંધીજી અંગેનાં પુસ્તકો જેવાં કે 'સત્યના પ્રયોગો', 'ગાંધીગંગા', 'મહાદેવભાઈની ડાયરી' વગેરે મેળવી ગાંધીજી વિશે બે-ત્રણ પાનાંનો ડોક્યુમેન્ટ તૈયાર કરો.